

समकालीन साहित्यप्रकारांचे ठळक परिप्रेक्ष्य

डॉ. जयश्री शास्त्री

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा

'समकालीन' हा काळाचा निर्देश करणारा शब्द आहे. अशा विशिष्ट काळातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, पर्यावरण, तत्संबंधित विविध प्रकारच्या समाजविषयक धारणा आणि समस्या, तत्कालीन मानवी जीवनातील आणि नातेसंबंधातील ताणतणाव, सामाजिक आंतरसंबंधातील विसंगती आणि अंतर्विरोध इत्यादींचे प्रतिबिंब वेगवेगळ्या स्वरूपात साहित्यात पडत असते. त्यातूनच आधुनिक काळात मराठी साहित्याच्या आजपर्यंतच्या परंपरेला परिभाषित करण्याच्या प्रयत्नात प्राचीन, मध्ययुगीन, अर्वाचीन, आधुनिक, समकालीन इत्यादी संकल्पना मांडल्या जातात. अनेकदा १९४५ नंतरचे किंवा स्वातंत्र्योत्तर ते इ.स.२००० पर्यंतचे साहित्य आज २०२१ मध्ये ही 'समकालीन' कसे असा प्रश्न पडू शकतो. परंतु हाच निकष 'नव' किंवा 'आधुनिक' किंवा 'अर्वाचीन' किंवा 'प्राचीन' इ. कुठल्याही संज्ञांसाठीही लावता येऊन त्यावर प्रश्न निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे आपण सर्वसाधारणपणे स्वीकारत असलेला समकालीन साहित्याचा कालखंड म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर-नवसाहित्योत्तर कालखंड असाच अर्थ गृहीत धरला जातो. प्रत्येक युगाच्या, काळाच्या काही विशिष्ट जाणिवे असतात. ह्या युगजाणिवेच्या संदर्भातच समकालीन साहित्याची खरी 'समकालीनता' तपासता येते किंवा 'समकालीन जाणिवे+त्यांचे वाङ्मयीन प्रगटीकरण= समकालीन साहित्य' असेही एक समीकरण आचार्य अ. द. वेलणकर यांनी मांडले आहे. समकालीन जाणिव ही 'आधुनिकता', 'नवता' या संकल्पनांशी वा त्यांतील अर्थ वलयाची नाते सांगणारी अशी जाणिव आहे.

समकालीनतेची वैचारिक पार्श्वभूमी :

समकालीनतेत 'वर्तमान' हा महत्त्वपूर्ण ठरतो. परंतु असे नव्हे की कालदृष्ट्या 'आजचेच' साहित्य फक्त 'समकालीन' होऊ शकेल. ज्याप्रमाणे 'आधुनिक' ही संज्ञा अधिक व्यापक आणि इ.स.१८०० ते २००० अशा दोन दशकांतील मानवी जीवन जाणिवेना आणि ह्या काळात प्रकटलेल्या संपूर्ण साहित्याला लावली जाते त्याप्रमाणे मराठीच्या संदर्भात १९०० ते २००० हे शतक आधुनिक मराठी साहित्याचे शतक म्हणून मानले जाते. 'नव' हे विशेषण १९४५ नंतरच्या महायुद्धोत्तर मराठी वाङ्मयातील विशिष्ट प्रवृत्ती-प्रवाहाशी केवळ जोडले जाते. साधारणपणे १९४५ ते १९६० या छोट्याशा कालखंडातील साहित्याला नवसाहित्य म्हटले गेले आहे. समकालीन या संकल्पनेत कालिक भान सुचविले आहे. त्यामुळे समकालीनमध्ये कालसापेक्षता महत्त्वाची आहे. 'समकालीनतेत 'नवजाणिव' ही गृहीतच धरली जाते. मराठी साहित्यपुरता रूढ झालेल्या संकल्पनांच्या प्रकाशात विचार करता 'आधुनिक' हे एक मोठे वर्तुळ, त्यात सामावणारे 'समकालीन' हे त्यापेक्षा छोटे वर्तुळ आणि त्याच्याही आत समाविष्ट होऊ शकणारे 'नव' हे अधिक छोटे वर्तुळ असल्याचे

निदर्शनास येते. "१९९० नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या प्रभावानंतर 'आज' व लगतच्या 'काल' मध्ये मराठीत निर्माण झालेल्या साहित्याला आजच्या संदर्भात 'समकालीन' ही संज्ञा लावता येते. प्रा. वसंत आबाजी डहाके यांनी समकालीन साहित्याची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, "समकालीन साहित्य म्हणजे जे साहित्य आपल्या काळाबरोबर आहे. ज्या काळात ते निर्माण होत असते, त्या काळाचे प्रतिबिंब त्यात आहे. त्या काळातील विचार, जाणिवा, मते ज्या साहित्यातून व्यक्त होतात, असे साहित्य" २ अर्थातच आपल्या काळाशी आणि तत्कालीन परिस्थितीशी जवळचे नाते सांगणारे साहित्य समकालीन म्हटले जाते. कारण तसे पहाता जिवंत आणि प्रामाणिक साहित्यात नैसर्गिकरित्याच कलावंताच्या व्यक्तिमत्वाचे आणि त्याद्वारा त्यांच्या काळाचे पडसाद उमटलेले असतात. हा विचार लक्षात घेऊन डॉ. एम. पी. कुलकर्णी यांनी समकालीनतेची व्याख्या करताना म्हटले आहे, "आपल्या आणि आपल्या आसपासच्या बदलत्या कालखंडातील व्यक्ती, घटना, प्रसंग, जीवनजाणिवा, विचारप्रणाली, भावानुभूती यांचे चित्रण युगभान सांभाळून ज्या साहित्यात केले असेल ते साहित्य समकालीन म्हटले पाहिजे." ३

साहित्यप्रकार आणि समकालीनता:

साहित्यप्रकारांच्या संदर्भात समकालीनतेचा विचार करू जाता केवळ १९९० नंतरच्या साहित्यात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण, अशा कितीतरी गोष्टींचा अंतर्भाव होतांना दिसतो. नव्वदोत्तर मराठी साहित्य प्रकारात म्हणजेच कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, आत्मकथने, अनुवाद इ. वर समाज आणि जीवनातील बदल, ढासळलेली कुटुंबव्यवस्था, नव तंत्रज्ञानाने तरुण-तरुणींच्या जीवनाची झालेली वाताहात, बदलते पर्यावरण, अवाजवी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार, लिंगभाव प्रश्न, अस्तित्वभान अशा अनेक बाजूंचा परिणाम होऊन साहित्यिकांनी तो व्यक्त केलेला दिसतो. साठोत्तरी मराठी साहित्यावर प्रवाहांचा परिणाम जास्त होता. जसे दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, मार्क्सवादी साहित्य, जनवादी, आंबेडकरवादी साहित्य इ. अशा विविध प्रवाहांवर ism चा प्रभाव जास्त होता. हे प्रवाह अस्तित्वात असले तरी नव्वदोत्तर साहित्यातून ते जागतिकीकरण आणि अनेक बदलांच्या मिश्रतेसह प्रगटताना दिसतात. उदा. कवी लोकनाथ यशवंत, अरुण काळे, राम दुर्तोडे, विनोद बुरबुरे, आनंद गायकवाड अशा आगळ्या धाटणीने लिहिणाऱ्या नव्वदोत्तर दलित कवींची कविता समकालीन आधुनिकतेचे संदर्भ आत्मसात करून जागतिकीकरणाने निर्माण झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीवर जळजळीत भाष्य करते. डॉ. आंबेडकर आणि गौतम बुद्ध या प्रेरणांशी नव्याने जुळत सामाजिक बांधिलकी आणि विद्रोहाची भूमिका कायम राखताना दिसते.

नव्वदोत्तरच्या कवयित्रींच्या कवितांकडे नजर टाकली असता अरुणा ढेरे (मंत्राक्षर १९९०, निरंजन १९९४) नीरजा (निरन्वय १९८७, वेणा १९९४) अश्विनी धोंगडे (श्रीसूक्त १९८८ अन्वय-१९९२), आसावरी काकडे (आरसा-१९९०, आकाश-१९९१, लाहो-१९९५) अनुराधा पाटील (दिवसेंदिवस-१९९२) प्रज्ञा लोखंडे (अंतःस्थ १९९३), रजनी परुळेकर (स्वीकार-१९९३) मल्लिका अमर शेख, अश्विनी धोंगडे, प्रज्ञा दया पवार, कविता महाजन, अंजली कुलकर्णी, कविता दुधाळ, योगिनी राऊल, स्वाती शिंदे, शरयू आसोलकर, कविता

मोरवनकर, संजीवनी तळेगावकर, सुनिता झाडे, पद्मरेखा धनकर अशी किती तरी स्त्री कवयित्रींची नावे लक्षणीय ठरतात. नव्वदोत्तर कालखंडातील स्त्रियांच्या कवितासंग्रहाची शीर्षके पाहिली तरी समकालीन पर्यावरणाचा प्रभाव आपल्याला दिसून येईल, जसे 'स्त्रीगणेशा, वाळूचा प्रियकर, माणूसपणाचं भिंग, बदलल्यावर स्त्रीसूक्त, बाई डॉट कॉम, दृश्यांचा ढोबळ समुद्र, उत्कट जीवघेण्या धगीवर, धुळीचा आवाज, मी एक स्त्री, जातीय अस्वस्थ आत्मा, अपौरुषेय, अन्वय, बदलत गेलेली सही, म्होरकी इ.' अशी शीर्षके स्त्रीला केंद्र ठेऊन निर्माण झालेली आहेत. ४

कादंबरी हा असाच विस्तीर्ण आशयाला सामावून घेणारा साहित्यप्रकार. लघुकादंबरी हा कादंबरीचाच प्रकार असल्याने नव्वदोत्तर साहित्यात बऱ्याच प्रथि तयश लेखकांनी तो सहजी हाताळलेला दिसतो. जसे स्त्रीविषयक प्रश्नांचा वेध घेण्यासाठी गौरी देशपांडे यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. जसे 'मुक्काम' (१९९२), थांग (१९८९) यासारख्या कादंबऱ्यांमधून त्यांनी नव्या स्त्री जाणिवांचा सशक्त अविष्कार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'रीटा वेलिणकर' १९९० ही शांता गोखले यांची कादंबरी, स्थलांतर (१९९४) ही सानिया यांची कादंबरी शरणकुमार लिंबाळे यांची 'भिन्नलिंगी' (१९९०), दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांची 'चतुरंग' (१९९५) राजन खान यांची 'आयात' आणि 'मजार' (१९९५), 'जातवन आणि विनशन' (२००३) 'शरियत' (१९९१), बाबा भांड यांची 'दशक्रिया' (१९९५), अॅड. एकनाथ साळवे यांची 'एन्काऊंटर' (१९९८) अशोक पवार यांची 'इननमाळ' (२००८), भालचंद्र देशपांडे यांची 'अंधार इथला संपत नाही' (२००८) इ. अशा लघु कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून त्या रूपबंधात सामावेल अशी ही कादंबरी मर्यादित पात्र प्रसंगाच्या आधारे समकालीन विषयांचा अंतर्भाव करीत प्रकट होते.

काही कादंबऱ्यांचा विचार करता १९९० नंतर भारतात अत्यंत वेगाने अनेक बदल होऊ लागले. जातीय दंगली, बॉम्ब स्फोट, अतिरेकी हल्ले यामुळे असुरक्षित झालेले जीवन शिवाय १९९० मध्ये भारतात खुले आर्थिक धोरण लागू करण्यात आले. जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाल्याने नव्या संस्कृतीच्या आगमनाचे परिणाम साहित्यावर आणि त्यातही कादंबरीवर विस्तृतपणे दिसू लागले. श्याम मनोहर यांची 'खूप लोक आहेत' (२००२), कविता महाजन यांची 'भिन्न' (२०१०), विश्राम गुप्ते यांची 'नारी डॉट कॉम' (२०१०) सदानंद देशमुख यांची 'तहान', आशा बगे यांची 'सेतू', कविता महाजन 'ब्र', 'राहू-केतू', प्रतिमा इंगोले यांची 'बुढाई' अशा अनेक कादंबऱ्यांतून बदलत्या जीवनाचा स्तर, स्त्रीचे भावविश्व आणि अनेक ताणतणाव प्रकट झालेले दिसतात.

कथा साहित्याबद्दलही नव्वदोत्तर जीवनजाणिवा व्यक्त करताना कथाकारांनी नीती, मूल्ये, रूढी-परंपरा आणि त्यातून घडणारे बदल व्यक्त केलेले दिसतात. विविध प्रवाहांच्या कथांमधून जसे कथा साहित्य प्रगटते त्यापैकी एक महत्त्वाचा ग्रामीण आणि आंबेडकरवादी कथा प्रवाह होय. मराठीतील महत्त्वाचे ग्रामीण कथाकार म्हणून चंद्रकुमार नलगे यांचे नाव घ्यावे लागेल. नव्वदोत्तरमध्ये ग्रामीण कथेमध्ये त्यांच्या 'दारकोंड

'(१९९४), 'आगराळ' (१९९५), 'रेघोट्या' (१९९८) 'फणसाखालचं घर' (२०००) या कथासंग्रहातून त्यांनी नव्या विकासाच्या वावटळीत सापडलेली ग्रामीण संस्कृती आणि माणसं यांचे जीवन चित्रित केले आहे. महादेव मोरे या कथाकाराचा 'चकवा' (१९९२), 'तिंगाड' (१९९३), 'काळोखातील काळोख' (१९९४), 'गब्रू' (१९९४), 'येडचाप' (१९९४), 'ईगीन' (२००४), 'मत्तीर' (२००६), 'खेकट' (२०११) इ. कथानिर्माण त्यांनी केले. त्यांनी शहर आणि गाव या दोघांवर भाष्य केलेले दिसते. नागनाथ कोतापल्ले हे नामवंत साहित्यिक त्यांचे 'रक्त आणि पाऊस' (१९९२), 'देवाचे डोळे' (१९९१), 'राजधानी' (१९९९), 'कवीची गोष्ट' (१९९३) हे कथासंग्रह ग्रामीण जीवनावर भाष्य करणारे ठरतात. ग्रामीण भागातील नीतिमूल्यांचा न्हास आणि भ्रष्टाचार याचे चित्रण वासुदेव मुलाटे यांच्या 'काळोख वेळा' (१९९९) 'झाड आणि समंध' (१९९९) यासारख्या रचनांतून प्रगटते. बाबाराव मुसळे या कथेतून वैदर्भीय शेतकऱ्यांचे जीवन चित्रण प्रखरतेने मांडले आहे. त्यांचा 'मोहरलेला चंद्र' (१९९२), 'झिंगु लुखलुखू' (१९९४) आणि 'नगरभोजन' (२००९) यासारख्या कथासंग्रहातून बदलते ग्रामीण जीवन चित्रित होतांना दिसते. राजन खान या प्रयोगशील लेखकाचा कथासंग्रह 'जिरायत' (२००७) हा शेतकऱ्यांचे सुखदुःख आणि भावविश्व साकारणारा आहे. डॉ. आनंद पाटील यांचे कथालेखन नव्वदोत्तर कालखंडातील आहे. त्यांचा 'फुगड्या' (१९९४) कथासंग्रह फ्रेंच आणि हिंदी भाषेतही अनुवादित आहे. याशिवाय त्यांचे 'दावण', 'कागुद', 'सावली', 'सुपर्ण वृक्षाखाली भर दुपारी', 'फेरा', 'खंडणी' 'शोध एका चळवळ्या मित्राचा' अशा प्रकारचे बहुआयामी ग्रामीण साहित्य लेखन त्यांनी केले. विदर्भातील ग्रामीण कथाकारांमधील सदानंद देशमुख हे महत्त्वाचे नाव होय. देशमुखांचे 'अंधारबन', 'लचांड' (१९९३), 'रगडा' (२००६), 'महालूट' (१९९५), 'उठावण' (१९९४), 'बारोमास' (२००४) मध्ये साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त सदानंद देशमुख यांच्या कथाविषयी डॉ. वासुदेव मुलाटे म्हणतात की, "सर्व पातळीवर गाव कसा बदलला आहे त्याचे चित्रण, ग्रामपंचायत, खरेदी विक्री संघ, शिक्षण संस्था यांच्या माध्यमातून ते दाखवून देतात" ५ अशाच प्रकारचे समकालीन मराठी साहित्यविश्वातील एक महत्त्वाचे कथाकार म्हणजे आसाराम लोमटे. 'ईडा पिडा टळो' (२००६), आणि 'आलोक' (२०१०) चा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त कथासंग्रह) त्यातून त्यांनी समकालीन ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकलेला दिसतो.

नव्वदोत्तर दलित कथा साहित्यातील साहित्यिकांमध्ये प्रामुख्याने काही लक्षणीय लेखकांची नावे घेता येतील. उदा. जयंत पवार हे नाटककार व नाट्यसमीक्षक म्हणून सुपरिचित आहेत. त्यांचे 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर' या कथासंग्रहाला २०१२ सालचा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त आहे. मुंबईतील गिरण्यांचा संप, बाबरीकांड, धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद, जागतिकीकरणाचे आघात इत्यादींचा परिणाम त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होताना दिसतो. डॉ. प्रकाश खरात 'अक्षरांची पहाट' (२००३), 'प्रवर्तनाचा

युगस्पर्श (२००९), उपेक्षितांचे प्रतिनिधित्व करणारी कथा त्यांनी लिहिली. जयराज खुणे यांचा 'आगडोंब', विध्वंस, दीपध्वज कोसादे यांचा 'पंचनामा' (२०१०), गौतमीपुत्र कांबळे यांचा 'परिव्राजक', प्रज्ञा पवार यांचा 'अफवा खरी ठरावी म्हणून' (२०१०), प्रेमानंद गज्वी - ढीवर डोंगा (२००९), किशोर घोरपडे यांचा 'दलदल', 'घुसमटणी', प्रकाश मोगले लिखित 'कावस', 'धर्मद्रोही', आत्माराम गोडबोले लिखित 'संगर', 'सूर्यस्तूप', संजय डोंगरे-वप्रमंगल, सुदाम सोनुले-डंख, डॉ.पद्माकर तामगाडगे-पार कथा, रमेश बनसोडे-सावलीची बहिण, योगिराज वाघमारे-पिंपळपान (२००३), 'बहिष्कार' (२००८) 'भीमयुग' इ. कथासंग्रह आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून विद्रोहाच्या मुळाशी जाऊन स्वतःचा पुरस्कार करणाऱ्या बैठकीवर प्रकट झाले आहे.

मराठी नाटक या साहित्य प्रकारात देखील नव्वदोत्तर समकालीनतेचा अंतर्भाव झालेला दिसतो. जसे वसंत कानेटकर यांचे 'तू तर चाफेकळी' (१९९५) सतीश आळेकर यांचे 'अतिरेकी' (१९९२), 'दुसरा सामना' (१९९२) मधुकर तोरडमल रूपांतरित 'कलम ३०२' (१९९२), रत्नाकर मतकरी यांचे 'घर तिघांचं हवं' (१९९२) सुरेखा खरे यांचे 'कोणीतरी आहे तिथे' (१९९०), 'ती वेळच तशी होती' गो.पु. देशपांडे लिखित 'चाणक्य विष्णुगुप्त' (१९९४) श्याम मनोहर लिखित 'येळकोट' (१९९३), विश्राम बेडेकर लिखित 'टिळक आणि आगरकर', वि.वा.शिरवाडकर यांचे 'किमयागार' (१९९२), महेश एलकुंचवारांचे 'क्षितिजापर्यंत समुद्र' (१९९५) अशा कितीतरी नाटकांमधून आणि नाट्य प्रवाहातून समकालीन मराठी रंगभूमी साकारत गेली. एकूणच सर्व प्रवाहांचा आवाका इतका मोठा आहे की याचा धावता आढावा घेणेच क्रमप्राप्त ठरले.

समारोप:

समकालीनतेची व्याप्ती बघता नव्वदोत्तर मराठी साहित्य प्रकारात समकालीनतेचे प्रतिबिंब वर्तमानाला धरून पडलेले दिसते. विविध प्रवाहातील कथा, कादंबरी, नाटक, कविता अशा साहित्य प्रकारातून साहित्यिकांनी नव्वदोत्तर बदलत्या परिस्थितीचे, समाजाचे आणि पर्यावरणाचे चित्रण तीव्रतेने केलेले दिसते. इतके प्रवाह आणि प्रकार एका शोधनिबंधात मांडण्याला मर्यादा पडतात त्यामुळे ठळक परिप्रेक्ष्याच्या अनुषंगाने प्रस्तुती करण्याचा प्रयत्न लेखातून केला आहे. मात्र १९९० नंतर परिवर्तन झालेल्या मराठी साहित्याचे दालन समकालीन जाणिवांच्या तीव्रतेने व्यामिश्रित्या प्रगट झालेले आहे आणि ते वाचकांना विचार करण्यास प्रवृत्त करते असा निष्कर्ष नक्कीच काढता येतो.

संदर्भ:

- १) समकालीन मराठी रंगभूमी: आचार्य अ. द. वेलणकर, विजय प्रकाशन, पृष्ठ-८
- २) नवसाहित्य व नवसाहित्योत्तर साहित्य, पृष्ठ क्र. २
- ३) मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह, संपादक शरणकुमार लिंबाळे
- ४) नव्वदोत्तर मराठी साहित्य (प्रा. डॉ. सत्यवान मेश्राम गौरव ग्रंथ), विजय प्रका. पृष्ठ-६५
- ५) ग्रामीण कथा: स्वरूप आणि विकास, वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद-२०१६, पृष्ठ-३३६.